

## **Mikolaj Martinjak**

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Jordanovac 110, HR–10000 Zagreb  
mikolaj.martinjak@ffrz.unizg.hr

# **Gnosticizam – povijesne promjene razumijevanja i značenja sustava**

### **Sažetak**

*Gnosticizam kao kompleksan religijsko-filozofski fenomen prošao je kroz značajne promjene u interpretaciji i poimanju. Dok su Crkveni oci pružili polemičke opise gnostičkih učenja, srednjovjekovno je razdoblje povezivalo gnostičke ideje s tadašnjim dualističkim herezama. Devetnaesto stoljeće označilo je početak sustavnog akademskog proučavanja gnosticizma zato što se gnosticizmu pristupalo na interdisciplinarni način naspram dotadašnjeg polemičkog pristupa. Ključna prekretnica došla je s otkrićem tekstova knjižnice Nag Hammadi 1945. godine, što je omogućilo direktan pristup izvornim gnostičkim spisima i potaknulo novo razdoblje istraživanja. Moderni autori preispituju tradicionalne kategorizacije i naglašavaju kompleksnost i raznolikost gnosticizma. Ovaj članak donosi kratki povijesni pregled poimanja gnosticizma kao pojma i fenomena.*

### **Ključne riječi**

gnosticizam, filozofija gnosticizma, Nag Hammadi, hereza, Crkva

## **Uvod**

Akademsko proučavanje gnosticizma predstavlja jedno od najfascinantnijih područja religijskih studija, koje je tijekom stoljeća doživjelo brojne transformacije. Možemo reći da je moderno proučavanje gnosticizma počelo s radom Ferdinanda Christiana Baura, njemačkog teologa i filozofa, koji je 1835. godine objavio svoje djelo *Die christliche Gnosis*. Baur je prvi predložio da se gnosticizam shvati ne samo kao heretički pokret, kako ga se zahvaljujući Crkvenim piscima do tada promatralo, već kao legitimnu filozofsko-religijsku tradiciju. Njegov rad postavio je temelje za daljnja istraživanja, ali i brojne rasprave koje traju sve do danas, posebice o naravi, smislu i utjecaju gnosticizma. Ovaj članak ima za zadatak kronološki prikazati istraživanja fenomena gnosticizma koja su do danas poduzeta, odnosno biti svojevrсна referentna točka za nekoga tko se odlučuje studioznije baviti gnosticizmom. Izvor i inspiracija za ovakav članak proizlazi iz same problematike gnosticizma. Tko god se susreo s fenomenom gnosticizma – ili se pokušao s njime preciznije baviti – postavio si je pitanje odakle krenuti, a u novije vrijeme i u kojem smjeru. Gotovo su nebrojeni autori, znanstvenici i praktičari koji su kroz povijest željeli nešto konkretno reći o gnosticizmu. Bilo je tu teologa, filozofa, religiologa, povjesničara, psihologa, jezikoslovaca, pa čak i ezoteričara. U bespućima interneta nalaze se gotovo nebrojeni naslovi koji su na ovaj ili onaj način vezani za gnosticizam. Javljaju se čak i neologizmi poput neognosticizma, pa čak i kibergnosticizma. U posljednjih nekoliko desetljeća održani su brojni simpoziji koji su u naslovu imali *gnosticizam*. Istina je da o gnosticizmu možemo mnogo reći, no ipak se nameće pitanje istinitosti, odnosno možemo li biti sigurni da možemo točno reći što je to gnosticizam i precizno ga klasificirati kao određen fenomen.

Jedan bi od problema mogao biti naše vrijeme u kojem živimo, odnosno utjecaj drugih, egzaktnih znanosti u kojima se do rezultata dolazi preko definicija, pojmova i formula. Drugi bi problem mogao biti želja čovječanstva – kako pojedina, tako i čitavih kultura – za onim što nazivamo beskonačno, vječno, onim što je u fenomenologiji religija i psihologije označavano kao *potreba za drugim*. Svijest da nije sve u opipljivom i materijalnom, već da postoji neka druga, viša dimenzija prisutna je u ljudskom rodu od samih početaka razvoja ljudske svijesti. Pogledamo li najstarije kulture, bilo pod arheološkim, sociološkim ili religiološkim vidikom, primjećujemo da se u većini kultura razvija posebno štovanje predaka sa svojim ritualima, bilo da se radi o kućnom ognjištu, bilo o grobovima predaka i njihovim posmrtnim ostatcima. Smrt je sastavni dio ljudskog života i iskustva. Možda je upravo u tome i ključ za razumijevanje gnosticizma – ključ za davanje konkretnih odgovora i rješenja za fundamentalne probleme za koje nitko nema odgovor. Zato će Theodot na tri ključna pitanja ljudskoga roda – tko smo, odakle smo i kamo idemo, moći nadodati još nekoliko koje crpi iz »gnosticizma«. Točnije, Klement Aleksandrijski u svojem *Excerpta ex Theodoto* stavlja Theodotu u usta riječi da gnostici znaju:

»... tko smo bili i što smo postali, gdje smo bili i u što smo bačeni, k čemu stremimo i od čega smo otkupljeni, što je rođenje i što reinkarnacija.«<sup>1</sup>

Proučavanju gnosticizma danas se može pristupiti na različite načine. Neki će autori reći da današnja generacija znanstvenika i istraživača želi da gnosticizam bude nešto više, nešto spektakularno.<sup>2</sup> Najranija su izvješća o gnosticima ili protivnicima Crkve i Crkvenoga nauka opisi Crkvenih otaca, odnosno njihove polemike. Oni će u ovome radu biti samo kratko predstavljene poimence, bez zalaženja u njihova razumijevanja i tumačenja. Nakon Crkvenih otaca bit će ukratko predstavljene znanstvenici i njihova istraživanja i razumijevanja pojma gnosticizma u periodu do otkrića knjižnice Nag Hammadi. Pronalazak knjižnice, kao i smjerovi razumijevanja gnosticizma opisani su u drugom dijelu ovoga članka. Tamo će biti spomenuti i razni simpoziji te ishodi i zaključci do kojih su znanstvenici došli.

## 1. Rani izvori za proučavanje gnosticizma

Najraniji izvori u kojima se spominju gnostici spisi su Crkvenih otaca i apologeta. Važno je tu napomenuti da tek moderna znanost te protivnike i grupe koje Crkveni oci opisuju klasificira kao gnostičke.<sup>3</sup> Za Crkvene oce, ti pojedinci i grupe obično su klasificirani kao krivovjerci, heretici i predstavljeni su kao prijetnja ispravnom nauku tadašnje Crkve. Do otkrića tekstova iz knjižnice Nag Hammadi, prijevoda tekstova i studija koje su uslijedile, smatralo se da su »heretici« kako su ih opisivali i definirali kršćanski polemičari (prvenstveno Justin Mučenik, Irenej Lionski, Hipolit Rimski i Epifanije Salaminski)<sup>4</sup> drugog, trećeg i četvrtog stoljeća, pripadnici specifičnih gnostičkih struja ili čak zasebne »gnostičke religije« koja se razvijala paralelno s kršćanstvom i drugim religijama antičkog svijeta. Treba spomenuti da je tek određen krug znanstvenika za temelje svojih istraživanja o gnosticima i gnosticizmu uzimao ili uzima Crkvene oce, odnosno njihove spise. Moderni istraživači gnosticizma često uzmiču od tekstova Crkvenih otaca, smatrajući ih neobjektivnima. Radije kao temelj svojih istraživanja uzimaju tekstove za koje se smatra da potječu od gnostika, posebice tekstove iz knjižnice Nag Hammadi. Gnosticizam je za većinu znanstvenika koji se primarno ne bave gnosticizmom karakteriziran izrazitim dualizmom između potpuno transcendentnog

Boga svjetlosti i negativnog materijalnog svijeta u kojem trenutno obitavamo. Prema tom tumačenju, viši je Bog apsolutno nedostupan, no iz njega potječe čovjekova unutarnja božanska »iskra« ili »pneuma«, dok je ovaj mračni i otuđujući svijet stvoren od strane inferiornog boga, demijurga, često prikazanog kao zlog i neukog, s namjerom zarobljavanja te iskre.<sup>5</sup>

Većina Crkvenih otaca smatrala je da je začetnik gnosticizma Simon, često puta nazivan još i Simon Mag. Radi se o, po svoj prilici, istom Simonu koji je spomenut u Djelima apostolskim, a želio je od apostola kupiti Duha Svetoga.<sup>6</sup> Ono što je važno za primijetiti jest činjenica da Crkveni oci često puta protivnike Crkve oslikavaju i prikazuju na monokromatičan način ili im nameću pitanja (tvrđnje) za koja danas nismo sigurni da su došla od samih tih *gnostika*, odnosno *heretika*. Odnosno, već i iz samoga teksta tih otaca možemo primijetiti da se radi o nadopuni ili njihovoj vlastitoj interpretaciji i shvaćanju. Ovdje ćemo to ukratko prikazati na primjeru Hipolitova tumačenja Valentinova psalma koji nosi naslov *Θέρος* (hrv. *Ljetna žetva*).<sup>7</sup> Naime, nakon što iznosi cijeli psalam, Hipolit sažima Valentinovu misao iz psalma. Upitno je koliko je ona izvorna, odnosno Valentinova, a koliko se Hipolit na ovome

1

Klement Aleksandrijski, *Excerpta ex Theodoto*, 78, 2; citirano prema: Kock von Stuckrad (ur.), *The Brill Dictionary of Religion. Revised Edition of Metzler Lexikon Religion*, Brill, Boston 2005., str. 792.

2

U nekoliko posljednjih desetljeća postoji sve veći broj autora koji preispituju stajališta oko hereza (u ovom kontekstu gnostika i gnosticizma), odnosno vezu između hereza i pravovjernog kršćanstva. Jedna je od ideja koje se provlače ta da ljudi 2., 3. i 4. stoljeća gledaju na religiju na drugačiji način nego suvremeni čovjek. Ti autori nastoje objektivnije gledati na povijest katoličke Crkve, pa time i na razdoblje gnosticizma, nerijetko izjednačavajući one koje nazivamo *gnostici* ili *heretici* s pravovjernom Crkvom. Neki su od njih: Alastair H. B. Logan, *Gnostic Truth and Christian Heresy. A Study in the History of Gnosticism*, T&T Clark International, London 1996.; Bart D. Ehrman, *Lost Christianities. The Battles for Scripture and the Faiths We Never Knew*, Oxford University Press, New York 2003.; Jonathan Wright, *Heretics. The Creation of Christianity from the Gnostics to the Modern Church*, Houghton Mifflin Harcourt, Boston 2011.; M. David Litwa, *Found Christianities. Remaking the World of the Second Century CE*, T&T Clark, London – New York 2022.

3

Termin *gnosticizam* skovan je 1669. godine. Za termin je zaslužan Henry More koji ga koristi u svome djelu *An Exposition of the Seven Epistles to the Seven Churches* kako bi opisao one koje je Sv. Ivan kritizirao u svom *Otkrivenju*. Usp. Bentley Layton, »Prolegomena to the Study of Ancient Gnosticism«, u:

L. Michael White, O. Larry Yarbrough (ur.), *The Social Worlds of the First Christians*, Fortress Press, Minneapolis 1995., str. 334–350, ovdje str. 335.

4

Sama djela koja se bave s protivnicima Crkve, odnosno hereticima su: Justinova *Syntagma*, koja je izgubljena u prošlosti, no smatra se da je služila kao katalog hereza kojeg je Irenej Lionski koristio za svoj *Adversu haereses*. Hipolit Rimski je kataloški obradio protivnike u *Refutatio omnium haeresium*, Epifanije Salaminski u *Panarion*. Svakako treba spomenuti i druge pisce, poput Tertulijana i njegova djela *Aversus Marcionem* i *Adversus Valentinus* te već spomenutog Klementa Aleksandrijskog i *Excerpta ex Theodoto*. S filozofske strane, veliki protivnik gnostika je Plotin sa svojim *Eneadama*.

5

Usp. K. von Stuckrad (ur.), *The Brill Dictionary of Religion*, str. 790.

6

Usp. Djela Apostolska 8,18–19. S patrološke strane vezu između gnostika i Simona prvi oslikava Justin u svojoj prvoj apologiji. Usp. Justin, *Prva apologija* 26, 1–2. Petar Balta (ur.), *Justin. Apologije*, Verbum, Split 2012., str. 48.

7

Psalam se nalazi u Hipolitvu *Refutatio*, VI 37, 6–8. O psalmu i analizi koju donose moderni znanstvenici vidi u: Mikołaj Martinjak, *Rasprava o ranokršćanskom gnosticizmu*, Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Zagreb 2024., str. 60–64.

mjestu povodi za Irenejem i ostalim polemičarima koji su pisali protiv gnostika, odnosno radi li se možda o Hipolitovoj interpretaciji i shvaćanju.<sup>8</sup>

Uz Crkvene oce, odnosno njihov spomen u kontekstu istraživanja gnosticizma potrebno je napomenuti da određen broj znanstvenika poseže za njihovim spisima i radi kritičke osvrte i refleksije koje im služe kao temelj za daljnja istraživanja. Za istraživanja gnosticizma, polazeći od spisa Crkvenih otaca, svakako treba spomenuti Christophu Markschiesa i Giuliana Chiappariniya, koji su svojim radom značajno doprinijeli proučavanju i analizi tekstova.<sup>9</sup>

Nakon Crkvenih otaca i njihovih spisa, a zbog povijesnih i religijskih prilika koje su slijedile kroz vjekove, gnosticizam poprima novo lice. Javlja se maniheizam, za koji pojedini autori smatraju da je »posljednji izdanak« gnosticizma<sup>10</sup> (makar kakvog su opisivali Crkveni oci). Često u općoj kulturi bogumile, katare (albigenze) i patarene smještamo u gnostike ili njihove nasljednike.<sup>11</sup> Takva su strujanja prevladavala sve do osamnaestog stoljeća. Od tada znanstvenici osim patrističkih spisa Crkvenih otaca i njihovih polemika za istraživanje gnosticizma imaju na raspolaganju tekstove za koje se smatralo da su zauvijek izgubljeni iz ljudske povijesti. Došlo je do otkrića nekoliko svezaka tekstova. Spis *Pistis Sofija* jedan je od prvih pronalazaka novije povijesti, sačuvan u Kodeksu Askewianusu (otkrivenom oko 1750.), *Jeûova knjiga* i takozvani *Neimenovani spis*, sačuvani su u Kodeksu Brucianusu (otkrivenom 1773.), kao i *Marijino Evandjelje*, *Ivanov Apokrif* i *Sofija Isusa Krista*, sačuvani u Kodeksu Papyrus Berolinensis 8502 (otkrivenom 1896.).<sup>12</sup>

Tijekom 18. stoljeća, prosvjetiteljski mislioci pokazali su određeni interes za gnostike, često ih prikazujući kao rane racionaliste koji su se suprotstavili dogmi Crkve. Johann Lorenz von Mosheim u svom djelu *Institutiones historiae ecclesiasticae antiquae et recentioris* (1755.) pruža jedan od prvih sustavnih pokušaja razumijevanja gnosticizma kao povijesnog fenomena. Ferdinand Christian Baur (1792. – 1860.), osnivač Tübingenske škole, bio je među prvima koji je dao značajniji doprinos razumijevanju gnosticizma. U svom djelu *Die christliche Gnosis, oder die christliche Religionsphilosophie in ihrer geschichtlichen Entwicklung* (1835.), Baur je interpretirao gnosticizam kao oblik religijske filozofije i vidio ga kao nužan korak u dijalektičkom razvoju kršćanske misli. Sâm gnosticizam povezao je s kasnijim filozofskim strujama, uključujući njemački idealizam. Baur je bio prvi koji je predložio da se gnosticizam shvati ne samo kao heretički pokret nego i kao legitimnu filozofsko-religijsku tradiciju. Njegov rad postavio je temelje za daljnja istraživanja, ali i pokrenuo brojne rasprave koje traju sve do danas.

Ubrzo nakon Baura, filozof Friedrich Schelling u svom djelu *Philosophie der Offenbarung* (1841. – 1842.) unio je nove uvide kroz fenomenološku perspektivu, ističući duboku filozofsku dimenziju gnostičkih tekstova. Međutim, tek je Adolf von Harnack svojom karakterizacijom gnosticizma kao »akutne helenizacije kršćanstva« postavio okvir koji će dominirati znanstvenim diskursom gotovo cijelo 19. stoljeće.<sup>13</sup> Harnack je gnosticizam vidio kao pokušaj da se kršćanstvo prilagodi helenističkom svjetonazoru, što je dovelo do stvaranja složenih teoloških sustava koji su se često sukobljavali s ranim Crkvenim naukom i pravovjerjem. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, religijsko-povijesna škola (njem. *Religionsgeschichtliche Schule*) donijela je novi pristup proučavanju gnosticizma. Znanstvenici poput Richarda Reitzensteina<sup>14</sup> i Wilhelma Bousseta<sup>15</sup> počeli su tražiti korijene gnosticizma u orijentalnim religijama, a ne samo u grčkoj filozofiji ili židovskoj misli i religiji.

Sljedeći veliki mislilac, ali i istraživač gnosticizma prije otkrića tekstova u knjižnici Nag Hammadi, svakako je Hans Jonas (1903. – 1993.).<sup>16</sup> Njegova djela *Gnosis und spätantiker Geist* (prvi dio 1934., drugi dio 1954.) i kasnije *The Gnostic Religion* (1958.) ponudila su filozofsku interpretaciju gnosticizma koja je nadilazila dotadašnje pristupe. Jonasovo tumačenje, iako kasnije kritizirano zbog svoje fenomenološke i egzistencijalističke pristranosti, pružilo je koherentni interpretativni okvir za razumijevanje gnosticizma koji je nadilazio puko nabranje gnostičkih mitova i doktrina. Za pojedine znanstvenike, upravo je Jonasovo djelo prvo s kojim se susreću kada istražuju fenomenologiju gnosticizma.

## 2. Prekretnica i nova istraživanja

U prosincu 1945. godine došlo je do spektakularnog slučajnog otkrića takozvane knjižnice Nag Hammadi: zbirke trinaest kodeksa koji sadrže četrdeset i sedam različitih djela – uključujući i nekoliko ne-gnostičkih koja su sačuvana

8

Usp. Bentley Layton, *Gnostic Scriptures*, Doubleday, New York 1987., str. 249; Einar Thomassen, *The Spiritual Seed. The Church of the „Valentinians“*, Brill, Leiden 2008., str. 480; Christoph Marksches, *Valentinus Gnosticus? Untersuchungen Zur Valentinianischen Gnosis Mit Einem Kommentar Zu Den Fragmenten Valentins*, J. C. B. Mohr, Tübingen 1992., str. 219–220.

9

Christoph Marksches značajan je za proučavanje gnosticizma sa svojim doktoratom *Valentinus Gnosticus?* u kojem donosi pregled, jezičnu analizu i kritiku Valentinovskih fragmenata. Također je napisao nastavak *Ptolomeus Gnosticus?* koji je izašao 2024. godine. Na hrvatskom postoji prijevod njegove knjige *Gnoza i kršćanstvo*, objavljena 2013. godine u Rijeci, prevoditeljica Alena Kristića. Chiapparini je značajan za razumijevanje misli Epifanija Salaminskog u kontekstu gnostika, posebice u svome *Il divino senza veli*. Pomalo zaboravljen autor, odnosno u širem znanstvenom krugu nepoznat je isusovac Antonio Orbe. Pisao je na španjolskome te tu treba spomenuti njegov *Estudios Valentinianos*, koji je objavljen u nekoliko svezaka, te *Cristologia gnostica*, koja se bavi poimanjem gnostičke, ali i kršćanske soteriologije u drugom i trećem stoljeću.

10

Usp. Kurt Rudolph, *Gnosis. The Nature and History of Gnosticism*, Harper, San Francisco 1987., str. 327.

11

Povjesničar Yuri Stoyanov u djelu *The Other God* ističe da je srednjovjekovni dualizam tvrdio, poput gnostika valentinovske provenijencije, da posjeduju nasljedstvo na kršćan-

sku vjeru i objavu, istovremeno koristeći se slikom Demijurga da bi opisali stvaranje vidljivoga svijeta. Usp. Yuri Stoyanov, *The Other God. Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*, Yale University Press, New Haven – London 2000., str. 264.

12

Usp. K. von Stuckrad (ur.), *The Brill Dictionary of Religion*, str. 791.

13

Adolf Harnack posvećuje nekoliko mjesta tog temi u svojoj knjizi, pa i cijelo poglavlje. Usp. Adolf Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, Freiburg 1888., str. 186–249.

14

Richard Reitzenstein je u svojoj studiji *Poimandres. Studien zur griechisch-ägyptischen und frühchristlichen Literatur* (B. G. Teubner, Leipzig 1904.) tvrdio da gnosticizam ima korijene u iranskim religijskim idejama.

15

Značajan je po svom djelu *Hauptprobleme der Gnosis* (1907.) koje se nastavlja na Reitzensteinove tvrdnje i koncepte.

16

Jonas je svoje istraživanja prvenstveno bazirao na dotadašnjim dostupnim materijalima. Svoj doktorski rad *Der Begriff der Gnosis* napisao je pod mentorstvom Martina Heideggera. Iako je doživio otkriće tekstova u mjestu Nag Hammadi, zbog životnih okolnosti bavio se bioetikom te bi se gnosticizmu vraćao tek povremeno i neredovito. Usp. Michael Waldstein, »Hans Jonas' Construct „Gnosticism“. Analysis and Critique«, *Journal of Early Christian Studies* 8 (2000) 3, str. 341–372, doi: <https://doi.org/10.1353/earl.2000.0054>.

u posudi od keramike skrivenoj u pećini blizu mjesta Nag Hammadi u Gornjem Egiptu.<sup>17</sup> Bio je to jedan od najvažnijih trenutaka u povijesti gnostičkih studija. Tekstovi iz knjižnice Nag Hammadi omogućili su direktan uvid u gnostičku misao, otkrivajući složenost i dubinu ovih učenja. Veliki broj znanstvenika uključio se u proučavanje gnosticizma, odnosno samih tekstova. Za mnoge znanstvenike javila se i potreba učenja koptskog kako bi bili čim bliže izvorima i mislima koje su zapisane. Kroz godine koje su slijedile, objavljeno je nekoliko desetaka raznih izdanja knjižnice Nag Hammadi, na gotovo svim svjetskim jezicima. Na engleskome se svakih nekoliko godina pojavi novo izdanje, koje je obično ili revidirano ili prošireno.<sup>18</sup>

Otkrićem tekstova znanstvenici su smatrali da će u njima napokon pronaći ključ za razumijevanje gnosticizma. Tako se održavaju veliki skupovi kojima se želi doći do konačnog odgovora – što je to gnosticizam zapravo, koja je njegova bit? Prvi veliki simpozij održan je u Messini 1966. godine (Colloquio di Messina, 13. – 18. travnja 1966.).<sup>19</sup> Organiziran pod vodstvom Uga Bianchija, okupio je vodeće stručnjake s ciljem definiranja samog pojma »gnosticizam«. Sudionici su pokušali formulirati, skovati preciznu definiciju koja bi razlikovala gnosticizam od srodnih religijskih strujanja, a time i ostalih religija. Konferencija je rezultirala »definicijom iz Messine« koja je predložila razlikovanje između šireg pojma *gnoza* (kao religijskog znanja općenito) i specifičnijeg pojma *gnosticizma* koji bi označavao zasebni religijski pokret. Međutim, ovaj pokušaj definiranja esencije, smisla gnosticizma na kraju nije uspio u postizanju konsenzusa i kasnije je postao simbol problematičnog esencijalističkog pristupa ovom području.<sup>20</sup>

Tijekom 1970-ih godina Sveučilište Yale postalo je središte gnostičkih studija pod vodstvom Bentleyja Laytona. Yale je ugostio niz konferencija koje su se fokusirale na filološka pitanja i precizno prevođenje tekstova. Godine 1978. tamo je održana posebno značajna konferencija pod nazivom *The Rediscovery of Gnosticism*. Ovaj međunarodni simpozij bio je posvećen valentinijanskom i setijanskom gnosticizmu, te je okupio vodeće stručnjake poput Elaine Pagels, Hansa Jonasa, Georgea W. MacRaea i mnoge druge. Konferencija je rezultirala dvotomnim zbornikom radova, koji je postao temeljno djelo za proučavanje valentinijanske i setijanske tradicije. Važan doprinos skupa bilo je Laytonovo inzistiranje na povratku izvornim tekstovima i opreznosti prema heresiološkim izvorima.<sup>21</sup>

Tijekom godina uslijedile su brojne manje ili veće konferencije, skupovi i koloquiji koji su se bavili bilo gnosticizmom, bilo njegovom naravi. Dvoje se autora ipak posebno ističu i gotovo su uvijek spomenuti u modernim istraživanjima gnosticizma. To su Michael Williams i njegovo djelo *Rethinking 'Gnosticism'. An Argument for Dismantling a Dubious Category*,<sup>22</sup> te Karen King s knjigom *What is Gnosticism?*.<sup>23</sup> Ukratko, Williams je uputio kritiku esencijalističkog kategoriziranja gnosticizma. Zaključak je njegova istraživanja da termin »gnosticizam« više zamagljuje nego rasvjetljava razumijevanje raznolikih tekstova. Sve ako se i uzmu kategorije koje predstavljaju i koje mi u našem modernom pogledu imamo kada se temeljimo na tekstovima Crkvenih otaca. Već je na toj esencijalnoj razini teško pronaći unificirajući element. Točnije, u samim izvještajima Crkvenih otaca nemamo iste iskaze i dosljednost među grupama. Williams zato predlaže da se za gnosticizam koristi termin, odnosno odrednica: *biblijske demijušološke tradicije*.<sup>24</sup> Dio je znanstvenika podržao tu ideju, iako ona nije opće prihvaćena, te je često kritizirana. King nadalje identificira nekoliko ključnih problema. Kaže da hereziološko nasljeđe čini našu modernu kategoriju inherentno polemičkom jer reproducira drevne binarne podjele između

ortodoksije i hereze. Ističe također i problem normativnosti, u smislu da znanstvenici nastavljaju koristiti kategorije za određivanje granica »autentičnog« kršćanstva. Također, ahistorijski pristup briše specifične kontekste i raznolikost drevnih tekstova, tretirajući gnosticizam kao bezvremenu kategoriju, dok tipološki pristup stvara umjetnu homogenost među raznolikim tekstovima i tradicijama. Umjesto toga, ona zagovara metodologiju koja locira tekstove u specifične povijesne kontekste, izbjegava korištenje gnosticizma kao interpretativne kategorije i odbacuje pretpostavku da su tekstovi koje su znanstvenici oslovili kao gnostičke predstavljali pobunu protiv normativnog kršćanstva.<sup>25</sup>

Ova dva autora postala su polazna točka za mnoge autore i moderno razumijevanje gnosticizma, no još uvijek je znanstvena zajednica podijeljena i opterećena pitanjem – što je to gnosticizam točno? Pitanje o samom gnosticizmu ostalo je *status quo*.

17

Oko samih otkrića knjižnice Nag Hammadi, kao i tekstova koji su u njima sadržani na hrvatskom, postoji prijevod knjige: Marvin Meyer, *Gnostička otkrića*, prev. Hinko Pleško, Naklada Veble d.o.o., Zagreb 2006. O otkrićima i tijeku događaja kako su tekstovi pronađeni postoje brojne knjige. Također, većina članaka koja obrađuje povijest gnosticizma prepričava upravo te događaje ili ih koristi za polaznu točku. Sama knjižnica Nag Hammadi ima dva prijevoda na hrvatski, nažalost samo s engleskoga: Goran Briški (ur.), *Koptski gnostički tekstovi. Nag Hammadi Codices i Papyrus Berolinensis 8502*, Demetra, Zagreb 2007.; Julijana Štrok (ur.), *Knjižnica Nag Hammadi. Evanđelje po Tomi, ostala gnostička evanđelja i spisi pronađeni kod Nag Hammadija*, TELEDisk, Zagreb 2002.

18

Izdanja se razlikuju po tome jesu li prevedena s koptskog ili je u pitanju reizdanje engleskog teksta. Također, razlika je u uvodnicima. Neka izdanja imaju predgovor samo za cijelu zbirku, dok druga idu u detalje kod svakog pojedinog teksta. Neka od izdanja: James M. Robinson (ur.), *The Nag Hammadi Library in English*, Brill, Leiden 1977.; James M. Robinson (ur.), *The Nag Hammadi Library in English*, Brill – Harper, San Francisco 1988.; Bentley Layton (ur.), *The Gnostic Scriptures. A New Translation with Annotations*, Doubleday, New York 1995.; Marvin W. Meyer (ur.), *The Gnostic Gospels of Jesus. The Definitive Collection of Mystical Gospels and Secret Books about Jesus of Nazareth*, prev. Marvin Meyer, Harper, San Francisco 2005.; Marvin W. Meyer (ur.), *The Nag Hammadi Scriptures. The Revised and Updated Translation of Sacred Gnostic Texts*, Harper One, New York 2008.; James M. Robinson, *The Coptic Gnostic Library. A Complete Edition of the Nag Hammadi Codices*, sv. 5, Brill, Leiden 2000.; Michael Waldstein, Frederik Wisse, *The Apocryphon of John. Synopsis of Nag Hammadi Codices II,1; III,1;*

*and IV,1 with BG 8502,2*, E.J. Brill, Leiden 1995.; Willis Barnstone, Marvin Meyer (ur.), *The Gnostic Bible*, Shambhala, Boston 2009.

19

Povodom konferencije izdan je zbornik: Ugo Bianchi (ur.), *Le origini dello gnosticismo. Colloquio di Messina 13-18 aprile 1966 (The Origins of Gnosticism. Colloquium in Messina 13-18 April 1966)*, Studies in the History of Religions (Supplements to Numen 12), Leiden, Brill 1967.

20

Einar Thomassen, »There is no such thing as Gnosticism: But what have we got instead?«, u: Louis Painchaud, Paul-Hubert Poirier (ur.), *Nag Hammadi à 70 ans. Qu'avons nous appris? / Nag Hammadi at 70. What have we learned?*, Peeters Publishers, Leuven 2019., str. 3–15, ovdje str. 5–6.

21

Bentley Layton (ur.), *The Rediscovery of Gnosticism. Proceedings of the International Conference on Gnosticism at Yale, New Haven, Connecticut, March 28-31, 1978*, dva sveska, E. J. Brill, Leiden 1980. – 1981. Prvi svezak nosi podnaslov »The School of Valentinus«, a drugi »Sethian Gnosticism«.

22

Michael A. Williams, *Rethinking 'Gnosticism'. An Argument for Dismantling a Dubious Category*, Princeton University Press, Princeton (NJ) 1996.

23

Karen L. King, *What is Gnosticism?*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 2003.

24

Izvorno: *biblical demiurgical traditions*. Usp. M. A. Williams, str. 51.

25

Usp. K. L. King, *What is Gnosticism*, str. 230.

Kao kratki zaključak treba spomenuti 2015. godinu. Tada je obilježena 70. godišnjica otkrića knjižnice Nag Hammadi velikom konferencijom u Quebecu.<sup>26</sup> Skup je sumirao desetljeća istraživanja i potvrdio paradigmatički pomak od esencijalizma prema partikularizmu u proučavanju tekstova. Einar Thomassen predstavio je svoj kontroverzno nazvan rad, odnosno predavanje *There is No Such Thing as Gnosticism*,<sup>27</sup> zaključujući da je pojam gnosticizma kao jedinstvenog fenomena s esencijalnim karakteristikama problematičan i da bi ga trebalo u potpunosti napustiti. Stari pristupi gnosticizmu, objašnjava Thomassen, patili su od dva ključna problema. Prvi je bio opsesija pronalazjenja »biti gnosticizma«, koja je kulminirala na konferenciji u Messini 1966. godine,<sup>28</sup> dok je drugi problem bio nekritičko prihvaćanje kategorije koju su stvorili drevni kršćanski hereziolozi.<sup>29</sup> Treba ovdje napomenuti i važnu opasku koju Thomassen iznosi: različiti navodno »gnostički« tekstovi pokazuju malo međusobne povezanosti. Svaka je »gnostička« grupa zasebna. Valentinovci se, kaže Thomassen, nisu identificirali s drugim »gnostičkim« grupama, niti su citirali njihove tekstove.<sup>30</sup> Umjesto dosadašnjih pristupa i opsesija, Thomassen predlaže tri nova pristupa koji bi bili svojevrsna sinteza gnosticizma:

- (1) *povijesni pristup*, koji bi istražio međusobne odnose različitih skupina tekstova;
- (2) *tematski pristup*, koji bi proučavao pojedine teme i motive neovisno o kategoriji »gnosticisma«; i
- (3) *makropovijesni pristup*, koji bi postavio gnostičke tekstove u širi kontekst evolucije ljudske svijesti.<sup>31</sup>

Kroz spomenute konferencije vidljiv je razvoj u metodologiji – od pokušaja definiranja jedinstvenog fenomena »gnosticisma« prema suptilnijem pristupu koji uvažava raznolikost tekstova i njihovih povijesnih konteksta. Zbog obujma materije bilo je nemoguće uzeti u obzir sve konferencije i kongrese koji su održani, kao ni njihove zaključke. Određeni je konsenzus novije generacije znanstvenika da tradicije koje su se nekada zajednički nazivale »gnostičkim« zapravo predstavljaju raznorodne tekstove i pokrete koji zaslužuju biti proučavani u svojoj specifičnosti, bez nametanja univerzalnih kategorija. Međutim, Thomassen nije niti jedini niti prvi koji ima mišljenje da gnosticizmu treba pristupati na različite načine i kroz različite pristupe. Elaine Pagels u svojoj knjizi *The Gnostic Gospels* iz 1979. godine spominje veliki broj članaka, knjiga i publikacija koje su do tada objavljene, a vezane su uz istraživanja o gnosticizmu. U svom uvodu sumira i iznosi tri podjele odnosno načina pristupa gnosticizmu. Razlikuje prvi smjer, koji istražuje odnos gnosticizma i helenističke filozofije, a predvode ga znanstvenici poput Hansa Jonasa, Arthura Darbyja Nocka, Arthura Hilaryja Armstronga, Bentleyja Laytona i Harolda Attridgea, dok Morton Smith proučava magijske elemente. I drugi smjer, koji analizira gnostičke tekstove s književno-kritičkog gledišta. James M. Robinson i Helmut Koester bili su pioniri ovog pristupa, dok Michel Tardieu proučava gnostičke mitove, Luise Schottroff istražuje prikaze zla, Pheme Perkins analizira žanr i simboliku, a George MacRae, zajedno s Gillesom Quispelom i Birgerom A. Pearsonom, istražuje veze s židovskom tradicijom. Pagels u istom uvodu navodi i treći smjer, koji proučava odnos gnosticizma prema suvremenom religijskom okruženju, posebno ranom kršćanstvu. U ovom području djeluju brojni znanstvenici poput R. M. Granta, E. Yamauchija, R. McL. Wilsona, G. C. Steada, H. Chadwicka, W. C. van Unnika, H.-Ch. Puecha, S. Petrementa, A. Orbea, S. Arajia, J. Menarda, F. Wissea, A. Böhlige i K. Koschorke.<sup>32</sup>

Uz sve ovo treba spomenuti i poljskog znanstvenika i stručnjaka za gnosticizam, Wincentyja Myszora, koji u svojem članku »On the Trail of Secret Knowledge«<sup>33</sup> razlikuje tri načina pristupa gnosticizmu: povijesno-dogmat-ski, iz povijesti religija i iz perspektive fenomenologije religija.<sup>34</sup>

Sva ova tri pristupa, kroz tri slične metode istraživanja, svode se na Tomassenov zaključak – da gnosticizmu ne možemo pristupiti kao nekom posebnom fenomenu u globalu, već da ćemo najviše saznati upravo iz samih djela i grupa, odnosno samih autora gnostičkih sustava. U tom smislu, treba ponovno spomenuti i famozni gnostički kozmološki mit. Često se na taj mit gledalo kao na nešto što spada u samu bît gnosticizma, te kao sastavni dio sustava ili nauka, neovisno o tradiciji ili grupi. Ono što se nekada nazivalo *klasičnim gnostičkim mitom*,<sup>35</sup> danas se opisuje i određuje u sekvencijskom selektiranju i govoru o barbelo gnosticima ili orfitima, a ne samo u Sethijanskoj gnozi ili mitu.<sup>36</sup> Setijancima je kozmološki mit najčešće bio pripisivan. Također, što se tiče Valentina i njegove škole, izdana su mnoga istraživanja, zbornici i članci u vezi s kozmološkim mitom.<sup>37</sup> Ta nova istraživanja poniru u diferencijaciju od setijanskih i orfičkih tradicija, te govore o daljnjim podjelama unutar samog Valentinijanizma.

26

Zbornik je objavljen nekoliko godina kasnije. L. Painchaud, P.-H. Poirier (ur.), *Nag Hammadi à 70 ans*.

27

E. Thomassen, »There is no such thing as Gnosticism«, str. 3–15.

28

Ibid., str. 5.

29

Ibid., str. 7.

30

Ibid., str. 10.

31

Ibid., str. 14.

32

Elaine Pagels, *The Gnostic Gospels*, Random House, New York 1979., str. xxxiii–xxxiv.

33

Članak je preveden na engleski i objavljen u prigodnoj knjizi Wincenty Myszor, *Selected Essays on Gnosticism, Coptic Literature and Manicheism*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warsaw 2011. Izvorno je bio na poljskom, te je dio Myszorowa doktorata iz 1973.

34

Usp. *ibid.*, str. 29.

35

Kratak prikaz gnostičkoga kozmološkoga mita: na vrhu hijerarhije postojanja jest nedokučivi, transcendentni Bog koji prebiva u duhovnoj punini (Pleroma). Zbog pada jednog od božanskih eona, najčešće Sofije (Mudrosti), stvara se nesavršeno biće – Demijurg – koji, nesvjestan viših stvarnosti, stvara materijalni

svijet i ljudska tijela. Božanska iskra ipak biva usađena u ljude, čineći ih superiornijima od njihova stvoritelja. Demijurg i njegovi arhonti pokušavaju zadržati ljude u neznanju o njihovu pravom, božanskom porijeklu. Spasenje dolazi kroz gnozu – transformativno znanje o pravoj prirodnoj duši i njezinu božanskom izvoru – koju donosi Spasitelj (često prikazan kao Krist). Duša koja posjeduje ovo znanje može nakon smrti proći kroz prepreke arhonta i vratiti se u Pleromu, svoje istinsko duhovno prebivalište.

36

Zbog širine teme i problematike koja proizlazi iz preciziranja koji bi sustav uistinu odgovarao klasičnom setijanskom mitu, ovdje ćemo samo spomenuti sljedeću knjigu: Tuomas Rasimus, *Paradise Reconsidered in Gnostic Mythmaking. Rethinking Sethianism in Light of the Ophite Myth and Ritual*, Brill, Leiden 2009. Osim preciznog pogleda na sustav koji većina znanstvenika naziva setijanskim, Tuomas daje novi pogled na sâm setijanski gnosticizam općenito.

37

Također zbog širine teme, ovdje ćemo navesti samo neka od značajnijih i recentnijih izdanja vezana uz valentinovski gnosticizam: Einar Thomassen, *The Spiritual Seed. The Church of the 'Valentinians'*, Brill, Leiden 2006.; Ismo Dunderberg, *Beyond Gnosticism. Myth, Lifestyle, and Society in the School of Valentinus*, Columbia University Press, New York 2008.; Joel Kalvesmaki, *The Theology of Arithmetic. Number Symbolism in Platonism and Early Christianity*, Center for Hellenic Studies, Washington 2013.; Christoph Markschies, Einar Thomassen (ur.), *Valentinianism. New Studies*, Brill, Leiden 2020.; Matthew Twigg, *The Valentinian Temple. Visions,*



Kod suvremenih istraživača gnosticizma treba spomenuti još nekolicinu njih koji su doprinijeli novijim pogledima na gnosticizam i njegovo proučavanje, a do sada nisu spomenuti u članku. David Brakke, profesor religijskih studija na Sveučilištu Ohio State, dao je značajan doprinos razumijevanju gnosticizma svojom knjigom *The Gnostics. Myth, Ritual, and Diversity in Early Christianity* (2010.). Za razliku od Williamsa i King koji problematiziraju sâm pojam »gnosticizma«, Brakke pokušava redefinirati termin, ali ga ne odbacuje u potpunosti. On smatra da je moguće identificirati specifičnu društvenu i intelektualnu grupu u ranom kršćanstvu koju se može nazvati »gnosticima« – ali to čini s puno preciznijim kriterijima nego raniji istraživači.

Također, tu je i April DeConick, profesorica na Sveučilištu Rice. DeConick je razvila tzv. »model transmutacije«, koji objašnjava kako su se gnostičke ideje razvijale kroz dinamičnu interakciju s drugim intelektualnim strujanjima u kasnoj antici. Njene knjige poput *The Gnostic New Age. How a Countercultural Spirituality Revolutionized Religion from Antiquity to Today* (2016.) i *The Thirteenth Apostle* (2007.) pružaju inovativne poglede na razvoj gnostičkih tradicija. Tu je i Ismo Dunderberg sa svojom knjigom *Beyond Gnosticism. Myth, Lifestyle, and Society in the School of Valentinus* (2008.), u kojoj otvara nove perspektive razumijevanja valentinijanske tradicije. Dunderberg pristupa valentinovcima kao filozofskoj školi antičkog tipa, naglašavajući socijalne i kulturne aspekte njihova djelovanja umjesto isključivo doktrinarnih pitanja. Kroz detaljnu analizu valentinovskih tekstova, Dunderberg pokazuje kako su se oni integrirali sa suvremenim filozofskim raspravama o emocijama, kozmologiji i etici. Ovaj pristup predstavlja značajan odmak od tradicionalnog razumijevanja gnostika kao ezoteričnih religijskih grupa fokusiranih isključivo na spasenjsko znanje. Posebno je važno njegovo inzistiranje na tome da se valentinovci nisu jednostavno suprotstavljali »ortodoksnom« kršćanstvu, već su predstavljali jednu od mnogih interpretativnih zajednica unutar raznolikog kršćanskog miljea druge polovice 2. stoljeća.

Istraživanje gnosticizma u hrvatskom akademskom kontekstu, iako relativno ograničeno, dalo je nekoliko vrijednih doprinosa ovom području. Anto Mišić objavio je članak »Korijeni suvremenog gnosticizma«,<sup>38</sup> Ivan Bodrožić s Markom Marinom članak »Gnoza i gnosticizam. Problematika terminologije i dualizma kao najvažnijeg obilježja«,<sup>39</sup> te Veronika Nela Gašpar članak »Filozofija i teologija pred izazovima suvremene gnoze«. <sup>40</sup> Marko Tokić pisao je o »ženskom elementu« u gnostičkim učenjima,<sup>41</sup> a Ivan Devčić na nekoliko stranica svojega članka, objavljenog pod naslovom »Antikršćanski karakter nove religioznosti«, pisao je o gnosticizmu u kontekstu novih religijskih pokreta.<sup>42</sup>

Posebne doprinose razumijevanju valentinovskog gnosticizma dala su dva doktorska rada: (1) doktorat Mikolaja Martinjaka pod naslovom *Rasprava o ranokršćanskom gnosticizmu. Protologija i kozmologija Valentina i valentinovske gnoze u patrističkim vrelima i suvremenim istraživanjima gnosticizma*, te (2) doktorat Marka Marine naslovljen *Društveni i religijski kapital Velike Crkve i Valentinove gnostičke škole u 2. i 3. stoljeću*.<sup>43</sup>

## Zaključak

Povijesni razvoj razumijevanja gnosticizma predstavlja fascinantan primjer kako se znanstveni pristup jednom religijsko-filozofskom fenomenu transformira kroz različite epohe i metodološke pristupe. Kroz povijest možemo

uočiti nekoliko ključnih faza u interpretaciji gnosticizma, od ranih herezioloških izvora, preko raznih grana i podjela, pa sve do suvremenih akademskih rasprava koje dovode u pitanje pojam »gnosticizma« kao kategorije. Bilo je nemoguće obuhvatiti baš sve grane i smjerove u kojima su se pitanja gnosticizma razvijala. Međutim, filozofski gledano, gnosticizam nudi bogate uvide u metafiziku, epistemologiju, etiku i egzistencijalizam. Središnji je koncept gnosticizma potraga za *gnozom*, odnosno spasonosnim znanjem koje je izravno, iskustveno znanje o božanskom. Ta spoznaja, odnosno znanje ono je što čovjeka spašava. Gnosticizam predstavlja jedinstveni epistemološki pristup koji postavlja izazove tradicionalnim teorijama znanja, odnosno spoznaje. Gnostički kozmološki mitovi, sa složenim hijerarhijama božanskih bića i konceptom materijalne stvarnosti kao nesavršene, nude alternativne metafizičke poglede na svijet. Etički sustavi gnosticizma, koji često ističu oslobođenje od materijalnog svijeta, pružaju zanimljiv kontrast tradicionalnim etičkim teorijama. Gnostičko naglašavanje ljudskog otuđenja i potrage za autentičnim jastvom anticipira mnoge suvremene teme, posebice informatičkih sustava koji su za mnoge apsolutna i konačna pobjeda gnosticizma nad čovječanstvom (duha nad tijelom). Suvremeno proučavanje gnosticizma nastavlja otkrivati njegovu relevantnost za aktualne filozofske, religijske i kulturne rasprave. Gnostičke ideje o prirodi stvarnosti, znanju i ljudskom postojanju rezoniraju s modernim preokupacijama o identitetu, autentičnosti i duhovnosti u sekulariziranom svijetu. Proučavanje gnosticizma ostaje dinamično i relevantno područje koje pruža vrijedne uvide u trajnu ljudsku potragu za znanjem, smislom i transcendencijom. Posebno treba istaknuti važnost čimbenika utjecaja religije autora odnosno istraživača koji se bavi gnosticizmom na tumačenje tekstova. Naime, svaki znanstvenik polazi od neke pretpostavke odnosno argumenta koji želi dokazati. To je vidljivo i u pristupima triju spomenutih autora: Thomassena, Pagels i Myszora. Svaki od njih polazi od svojih životnih uvjerenja i stavova da bi iznašao odgovor na pitanja koja postavljaju oko gnosticizma. Često također koriste i argumente kako bi gnostike stavili u niše koje najviše odgovaraju njihovim konstruktima ili prizmama. Nisu oni tu jedini, naravno, no ovdje su navedeni kao primjer kontrasta u pristupu. Možemo u kontekstu navedenoga zamijetiti da u dosadašnjem istraživanju gnosticizma ponekad nedostaje objektivnosti i otvore-

*Revelations, and the Nag Hammadi Apocalypse of Paul*, Taylor & Francis, Routledge 2022.; Einar Thomassen, *Before Valentinus. The Gnostics of Irenaeus*, Brill, Leiden 2023.; Risto Auvinen, *Philo's Influence on Valentinian Tradition*, SBL Press, Atlanta 2024.

38

Anto Mišić, »Korijeni suvremenog gnosticizma«, *Obnovljeni život* 61 (2006) 2, str. 175–186.

39

Ivan Bodrožić, Marko Marina, »Gnoza i gnosticizam: problematika terminologije i dualizma kao najvažnijeg obilježja«, *Crkva u svijetu* 52 (2017) 2, str. 171–194.

40

Veronika Nela Gašpar, »Filozofija i teologija pred izazovima suvremene gnoze«, *Riječki teološki časopis* 20 (2012) 2, str. 201–226.

41

Marko Tokić, »O ženskom elementu u gnostičkim učenjima«, *Filozofska istraživanja* 25 (2005) 3, br. 98, str. 717–735.

42

Ivan Devčić, »Antikršćanski karakter nove religioznosti«, u: Mijo Nikić (ur.), *Novi religiozni pokreti*, Filozofsko teološki institut Družbe Isusove, Zagreb 1997., str. 213–232.

43

Mikolaj Martinjak, *Rasprava o ranokršćanskom gnosticizmu. Protologija i kozmologija Valentina i valentinovske gnoze u patrističkim vrelima i suvremenim istraživanjima gnosticizma* (disertacija), Fakultet filozofije i religijskih znanosti, Zagreb 2024.; Marko Marina, *Društveni i religijski kapital Velike Crkve i Valentinove gnostičke škole u 2. i 3. stoljeću* (disertacija), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2022.

nosti za pojedine argumente. Upravo se u tome i sastoji problem u proučavanju gnosticizma. Zbog nedostataka preciznih elemenata, interpretacija je ostavljena pojedincu ili određenim grupama. To je vidljivo iz raznih kongresa o gnosticizmu kao i pokušaja definiranja termina i kategorija koje su bile spomenute u ovom članku. Vidljivo je i u mnoštvu knjiga na temu gnosticizma – znanstvenih i populističkih.

Gnosticizam je, također, često gledan u svezi s drugim religijama, posebice kršćanstvom i istočnjačkim religijama ili određenim granama filozofije. Tek je posljednjih nekoliko godina došlo do pomaka i veće objektivnosti, nepristranosti i otvorenosti pristupu. Suvremeno akademsko proučavanje gnosticizma suočava se s nekoliko ključnih izazova: kako razumjeti raznolikost tekstova bez nametanja anakronističkih kategorija; kako vrednovati gnostička učenja bez reprodukcije drevnih polemičkih okvira; kako locirati gnostičke tradicije u njihovim specifičnim povijesnim kontekstima bez gubljenja iz vida njihovih širih kulturnih i intelektualnih veza. Konačno, moramo priznati da sâm termin »gnosticizam« ostaje problematičan jer se radi o terminu koji oni sami za sebe nisu koristili. Možda je najproduktivniji pristup onaj koji predlaže Thomassen: napustiti potragu za esencijom gnosticizma i umjesto toga fokusirati se na razumijevanje specifičnih tekstova u njihovim povijesnim kontekstima, istražujući njihove međusobne odnose i veze sa širim kulturnim strujanjima. Na taj način možemo izbjeći zamke esencijalizma i anakronizma, istovremeno uvažavajući bogatu intelektualnu baštinu ovih fascinirajućih tradicija.

U konačnici, razumijevanje gnosticizma nije samo akademsko pitanje već ima šire kulturne i egzistencijalne implikacije. Pitanja koja su postavljali gnostici – npr. o mjestu čovjeka i čovječanstva u svijetu, odnosu između znanja i spasenja, prirodi božanskog i porijeklu zla – ostaju relevantna i danas. Možda je upravo u toj trajnoj relevantnosti gnostičkih, odnosno spoznajnih pitanja, a ne u pretpostavljenoj doktrinarnoj jedinstvenosti, pravi značaj (tj. karakter) i vrijednost gnostičkih tradicija za suvremenu misao i kulturu jer čovječanstvo otkad zna za sebe traži odgovore na pitanja o vječnom i beskonačnom. Želi upoznati i znati sebe. Čovjek je neprestano u traženju načina da pobijedi svojega glavnoga neprijatelja – smrt. Ili, da barem o njoj više (sa)zna.

**Mikolaj Martinjak**

### **Gnosticism – Historical Changes in the Understanding and Meaning of the System**

#### **Abstract**

*As a complex religious-philosophical phenomenon, Gnosticism has undergone significant changes in interpretation and understanding. While the Church Fathers offered polemical descriptions of Gnostic teachings, the medieval period associated Gnostic ideas with contemporary dualistic heresies. The nineteenth century marked the beginning of the systematic, academic study of Gnosticism. Unlike the earlier polemical approach, Gnosticism was now approached in an interdisciplinary manner. A key turning point occurred with the discovery of the Nag Hammadi Library texts in 1945. These texts provided direct access to original Gnostic writings, stimulating a new era of research. Modern authors challenge traditional categorizations, emphasizing the complexity and diversity of Gnosticism. This article provides a brief historical overview of the evolution of the concept and phenomenon of Gnosticism.*

#### **Keywords**

Gnosticism, philosophy of Gnosticism, Nag Hammadi, heresy, Church